

Nabat Beydulla qızı Cəfərova⁸⁰ SİNTAKSİSİN TƏDRİSİNDƏ ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ ÜZRƏ APARILAN İŞLƏR

Ədəbi tələffüz qaydaları dilimizin daxili qanunları ilə əlaqədardır. Ona görə də şifahi rabitəli nitqin formalaşmasında ədəbi tələffüz qaydalarına düzgün əməl etməyin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Ədəbi tələffüz qaydalarının mənimsədilməsinin əsası ibtidai siniflərdən qoyulur. Ədəbi tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılması dedikdə, burada yalnız orfoepik normalara əməl edilməsi nəzərdə tutulmur. Düzdür, orfoepiya üzrə işlər əsas yerlərdən birini tutur, lakin ədəbi tələffüz üzrə işlər daha geniş məzmunla malikdir. Buraya həm orfoepik normalar, həm də intonasiya, diksiya, melodika, fasilə, ritmik bölgü, səsin gücü, vuruğu, nitqin sürəti, ton, tembr və s. işlər daxildir.

Ədəbi tələffüz normalarına yiyələnmə şagirdlərin dilə yiyələnmələrini, Azərbaycan dili üzrə proqram materiallarının mənimsənilməsinə, ümumiyyətlə, təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə təmin edir. Məhz buna görə də şagirdlərin ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnmələri ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri hesab olunur.

İbtidai siniflərdə sintaksisin optimal tədrisi bu sahə üzrə nəzəri və praktik biliklərin mənimsənilməsinə, bütövlükdə Azərbaycan dilinin məzmununun şüurlu öyrənilməsinə və ədəbi tələffüz vərdişlərinin formalaşmasına, şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafına səbəb olur.

İbtidai siniflərdə sintaksis praktik-nəzəri şəkildə tədris olunur. Sintaktik anlayışların bütün əlamət və xüsusiyyətləri deyil, onların ən əsas əlamətləri barədə şagirdlərə müəyyən biliklər mənimsədilir[6].

Sintaksis (yunan mənşəli tərtibat, birləşmə mənalı syntaxis sözüdür) dilin qrammatik sistemində mərkəzi yer tutaraq sintaktik vahidlər sistemindən bəhs edir. Sintaksis söz birləşmələri və cümlələrdən onların düzəlmə üsullarından, quruluşundan, qrammatik mahiyyətindən bəhs etməklə yanaşı, dilin digər sahələrini də (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksikologiya, morfolojiya və s.) də özündə ehtiva edir. Cümlənin strukturunda kommunikativ cəhət çox mühüm yer tutur. Cümlənin formalaşmasında və ifadəsində predikativlik, modallıq və intonasiyanın iştirakı vacib amillər hesab olunur. Predikativlik hökmün və fikrin ifadəsinə xidmət edir. Modallıqda isə danışanın ifadə olunana, ifadə olunanın reallığa olan münasibəti özünü göstərir.

Cümlə bu və ya başqa bir dilin qanunları əsasında formalaşan, intonasiya cəhətdən bitmiş bir fikri ifadə edən dil vahidi hesab edilir. Cümləyə xas olan cəhətlərdən biri məhz onda intonasiyanın olmasıdır. İntonasiya vasitəsilə həm ayrı-ayrı sözlər, həm də söz birləşmələri cümlə yarada bilir.

İntonasiyanın psixoloji mahiyyətini nəzərdən qaçırmamaq olmaz. Müxtəlif dillərdə danışan insanlar bir çox hallarda intonasiya vasitəsilə bir-birini anlayırlar. İntonasiyanın bu xüsusiyyətinə V.A.Artyomov bu cür aydınlıq gətirir: “Dildən asılı olmayaraq bütün ölkələrin insanları verbal vasitələrlə: 1) nəql edirlər; 2) sual edir və cavab verirlər; 3) başqalarını müəyyən hərəkətə, vəziyyətə məcbur edirlər; 4) həy verirlər”. Bu baxımdan müxtəlif dillərdə nitq intonasiyasının dörd kommunikativ növü mövcuddur. Artyomov həmçinin qeyd edir: “İnsanlarda yalnız fikirlərin tipi ümumi deyil, eyni zamanda hiss də ümumi səciyyə daşıyır. Bu baxımdan bir çox dillərdə modal intonasiya oxşarlıq təşkil edir; inam, həyəcan, sevinc və s.

İbtidai sinif müəllimlərinin əksəriyyətinin intonasiya haqqındakı təsəvvürləri zəifdir və bu mövzuda səthi biliyə malikdirlər. Buna görə də bir çox ibtidai sinif müəllimləri Azərbaycan dili dərslərində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərini tədris edərkən mövzunun izahı zamanı bəzi məqamlarda çətinlik çəkirlər. İntonasiya latın sözüdür, "ucadan tələffüz etmək" mənasında işlənir. Linqvistik bir anlayış kimi intonasiya dilçilikdə dar və geniş mənada izah edilir. İngilis dilçiləri, D.Counz, İ.Armstronq, K.Payk, R.Kingdon, A.Qimson və b. intonasiya anlayışını melodiya anlayışı ilə eyniləşdirir, melodiya və cümlə vurğusunu bir-birindən ayıraraq onları ayrıca fonetik-fonoloji hadisə kimi izah edirlər.

L.V.Şerbanın “Fransız dilinin fonetikasi” kitabında intonasiyaya verdiyi tərif ənənəvi səciyyə daşıyır. O, intonasiyanı və səs tonunun intensivliyini səslərin uzunluğunun və tembrinin dəyişmələri kimi izah edir. İntonasiyanın geniş və tam izahını L.V.Şerbanın tələbəsi olan S.İ.İlenışteyin vermişdir. Onun fikrincə, nitq intonasiya dilin müxtəlif fonetik faktların birliyindən ibarət olub aşağıdakı funksiyalara malikdir:

1) rabitəli nitqi fonetik vasitələrlə təşkil etmək, mənalı elementlə uyğun nitqi hissələrə - sintaqmalara bölmək;

2) frazaların hissələri arasında semantik əlaqə yaratmaq;

3) frazaların əhəmiyyətli seqmentlərini nəqli, sual və əmr mənalı və onların çalarları ilə təmin etmək;

4) müxtəlif emosiyalar ifadə etmək.

Ə.Dəmirçizadə intonasiyanı aşağıdakı kimi izah edir: “Danışarkən cümlələrin təkcə məzmununu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir, yeni səs bəzən ucalır, bəzən əksinə, daha da alçalır, bəzən uzanır, bəzən qısalır, bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz olunur, bəzən isə əksinə, işarə və ya cümlə boyu səslənmənin müxtəlif çalarlı və kəmiyyətli dalğaları yaranır. Bununla da nitqin ritmik və melodik cərəyanı formalaşır ki, buna avazlanma intonasiyası deyilir” [3,165].

F.Veysəlov intonasiyadan bəhs edərkən yazır ki, sintaktik struktur intonasiyasız, intonasiya isə sintaktik struktursuz mövcud ola bilməz [2, 148].

“İzahlı dilçilik terminləri” kitabında M.Adilov və başqaları intonasiyanı nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçalması), ritmi (uzun və qısa, vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi), nitqin tempi və ya sürəti (müəyyən zaman ərzində sürətlə və ya yavaş tələffüzü), məntiqi vurğusu, tembri kimi hadisələrin məcmusundan ibarət mürəkkəb dil hadisəsi hesab edir [4, 120].

Bəzi dilçilik kitablarında intonasiyanı aşağıdakı növlərə ayırırlar:

- 1) aydınlaşdırıcı intonasiya; (məsələn, Onun bircə məqsədi vardı, o da hər kəsə kömək etmək idi.)
- 2) ayırıcı (dizyinktiv) intonasiya; (məsələn, Ya biz onu gətirməyə gedəcəyik, ya Sürəyya özü gələcək.)
- 3) affektiv (emosional) intonasiya. (məsələn, Qar yağır- cümləsini sevinc, təəccüb, kədər və s. kimi mənə çalarlıqlarında demək olar.)

İntonasiyanın digər növləri isə bilavasitə cümlənin intonasiyaya görə növlərinə görə adlandırılır: Nəqli intonasiya; sual intonasiyası; nida intonasiyası; əmr intonasiyası.

Səs tonunun qalxma dərəcəsinə görə isə həmin intonasiya növləri bu cür sıralandırılır: Sual intonasiyası; nida və əmr intonasiyaları; nəqli intonasiya.

İbtidai siniflərdə sintaksislə bağlı dil qaydalarının öyrədilməsi prosesində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri mövzusu da tədris olunur ki, bu da ədəbi tələffüz vərdişlərinin intensivləşməsinə gətirib çıxarır. Sintaktik anlayışların ibtidai siniflərdə formalaşdırılmasının əhəmiyyəti aşağıdakılarla da səciyyələndirilir:

a) şagirdlər bir sıra mühüm sintaktik anlayışlarla tanış olaraq bu barədə nəzəri və praktik məlumat qazanırlar. Bu da onların nitq bacarıqlarının formalaşdırılması və gələcəkdə əsas sintaksis kursunun dərinədən öyrənilməsi ilə nəticələnir;

b) sintaktik anlayışların formalaşdırılması şagirdlərin cümlə qurmaq bacarıqlarını artırır, nitq və təfəkkürlərinin, ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişafına səbəb olur ki, bu da ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili tədrisinin qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir və s.

İbtidai siniflərdə sintaksislə bağlı dil qaydalarının öyrədilməsi prosesində “Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri” mövzusu üzrə məzmun standartları və təlim məqsədləri I-IV siniflər üçün aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir.

I sinif

4.1.7. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələri fərqləndirir.

II sinif

4.1.7. Tələb olunan məqsəd və intonasiyaya görə cümlə qurur və müvafiq durğu işarələri ilə tamamlayır.

III sinif

4.1.7. Məqsəd və intonasiyanı dəyişməklə verilmiş cümləni müxtəlif məqamlarda işlədir.

IV sinif

4.1.7. Cümlənin məqsəd və intonasiyasına görə növünü müəyyənləşdirir [1, 1-10].

Fənn kurikulumuna görə “Cümlənin növləri” adlı bu mövzu ikinci sinifdən öyrədilir. Belə ki, II sinif “Azərbaycan dili” dərslində göstərilir: “Söz və söz birləşməsindən fərqli olaraq, cümlə müəyyən bir fikir ifadə edir. Bu fikir müxtəlif cür ifadə oluna bilər. Danışan adam cümlə vasitəsilə

- 1) nə isə xəbər verə bilər;
- 2) nəyi isə soruşa bilər;
- 3) əmr və ya xahiş edə bilər.

1-ci növ cümlələrə nəqli cümlə, 2-cisinə sual cümləsi, 3-cüsünə nida cümləsi deyilir.

Nəqli cümlənin sonunda nöqtə (.), sual cümləsinin sonunda sual (?), əmr cümləsinin sonunda nida (!) işarəsi qoyulur” [9, 167].

Müəllim təlim prosesində şagirdlərə izah etməlidir ki, cümlənin sonunda nöqtə, sual və ya nida işarəsinin düzgün işlədilməsi nəqli, sual və nida cümlələrinin intonasiyası ilə əlaqədardır. Bu o deməkdir ki, cümlə növlərindən hər biri özünəməxsus intonasiyaya malikdir. Bu baxımdan cümlənin növünü müəyyənləşdirmək və həmin cümlələrdən sonra məhz hansı işarənin qoyulmasını dəqiqləşdirmək üçün oxu prosesində həmin cümlələri intonasiya baxımından düzgün tələffüz etmək lazımdır. Sintaksisin tədrisində ədəbi tələffüz üzrə iş aparmaq imkanları çoxdur. Müəllimlər bu imkanlardan səmərəli istifadə etmək üçün mətn üzrə iş aparmaqla yanaşı, həm şifahi, həm də yazılı çalışmaları nəbələşdirməlidirlər. Sintaksisin tədrisində fəal təlim üsullarından istifadə etməklə ədəbi tələffüz üzrə görülən işləri daha da sürətləndirmək olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər). Bakı, 2012
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1999
3. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika, Bakı, “Renessans”, 2000
4. Abdullayev N. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. B.: Maarif, 1986
5. Ağayeva F.M. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978
6. Axundov S.M. Azərbaycan dilində sual cümlələri. Bakı, 1978
7. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi met-sı Bakı, 2016
8. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. 1 hissə. Bakı, 1978
9. İsmayılov R., Orucova G., Xəlilov Z., Cəfərova D. Azərbaycan dili (II sinif). Bakı, 2016
10. Щербат Л.В. Фонетика французского языка. М., 1957

Açar sözlər: sintaksis, tədris, ədəbi tələffüz, metodika, intonasiya

Ключевые слова: синтаксис, обучение, литературное произношение, методика, интонация

Key words: syntax, learning, literary pronunciation, method, intonation

Работа над литературным произношением в синтаксическом обучении

Резюме

В процессе обучения грамматическим правилам связанный с синтаксисом, в начальных классах также обучается тема типов предложения по интонации и цели, что приводит к усилению привычек литературного произношения. Важность формирования синтаксических понятий в первичных классах также характеризуется: а) ученики ознакомившись с некоторыми важными синтаксическими понятиями приобретают теоретические и практические информации по этому предмету. Это приводит к формированию их речевых способностей и более глубокому изучению основного курса синтаксиса в будущем; б) формирование синтаксических понятий повышает навыки составления предложений у учеников, развивает речь и мышление, привычки литературного произношения, что является одним из важнейших вопросов, стоящих перед преподаванием азербайджанского языка в начальных классах.

Work on literary pronunciation in syntactic learning

Summary

In the process of learning the grammatical rules associated with syntax, elementary classes also teach the topic of types of sentences on intonation and purpose, which leads to an increase in literary pronunciation habits. The importance of the formation of syntactic concepts in primary classes is also characterized by: a) Students, having become acquainted with some important syntactic concepts, acquire theoretical and practical information on this subject. This leads to the formation of their speech abilities and a deeper study of the basic syntax course in the future; b) The formation of syntactic concepts enhances the skills of composing sentences among pupils, develops speech and thinking, the habits of literary pronunciation, which is one of the most important issues facing the teaching of the Azerbaijani language in elementary classes.

Rəyçi: dos.S.Abbasova